

PEDERKÜŞ VE TOY DRAMLARI ÖRNEĞİNDE ÖZBEK CEDİD DRAMATURJİSİ VE TİYATROSU

Merhaba KUÇKAROVA*

Özet: Cedit eğitimcileri için dramaturji; halka yaklaşma, sıradan insanlarla yakın ilişki kurma, bireyleri bilinçlendirme ve toplumda artan dinî hurafelerden kurtulma, bilgisizlikten doğan cahilliği, israfı, yobazlaşmayı önleme aracı olması gerekirdi. Ceditler bilgi ve bilinç sahibi, gelişmiş birey olma düşüncelerini tiyatro vasıtasıyla ortaya koymuş, bunun ötesinde, kendileri yönetmen, oyuncu olup eserlerini halkın dikkatine sunmuşlardır. Türkistan'da Özbek dramaturjisi ve milli tiyatronun temellerinin atılmasında cedit eğitimcileri Mahmudhoca Bihbudî, Münevver Kâri Abdureşidhanov, Fitrat, Abdulla Kâdirî, Sedriddin Aynî, Abdulla Bedrî, Hacı Muin, Hamza Hekimzade Niyazî, Abdulla Avlanî'lerin katkısı büyük olmuştur. Ceditler tiyatroya "kurtuluş yolu" olarak baktılar. Bu bağlamda, Özbek tiyatrosunun manevi kurucusu olan Mahmudhoca Bihbudî Pederküş (1911) adlı dramını kaleme aldı. Makalede Bihbudî'nin Pederküş ve Hacı Muin Şükrulla ile Nusretulla Kudretulla'ların Toy adlı dramları analiz edilir. Her iki dramda da bilgisizlikten dolayı ortaya çıkan israf ve cinayet vakası yardımıyla halkın şuurunu açmaya çalışılmıştır. Cedit dramaturjisinde Türkistan milli yaşamında rastlanan bilgisizlik, israf, homoseksüellik, sübyancılık, eğlenceye düşkünlük gibi manevi hastalıklar kınanır.

Anahtar kelimeler: *Özbek Cedit Dramaturjisi, İlk Milli Dram, Bihbudî, Şükrulla, Tiyatro.*

About Modern Uzbek Dramaturgy and Theater for Example, The Dramas "Padarkush" and "Toy"

Annotation: For the ancient enlighteners, dramaturgy should be a mirror for establishing close relations with the common people, bringing them closer, opening the minds of the people, getting rid of religious heresies and superstitions that are rampant in the society, ignorance, extravagances, and moral and moral corruptions that are increasing due to ignorance. Jadids artistically expressed their ideas about learning knowledge, being a progressive, open-minded person through the genres of dramaturgy, and they even acted as directors, actors, staged and demonstrated to the public. Creators such as Mahmudhoja Behbudî, Munavvar Qori Abdurashidkhanov, Fitrat, Abdulla Qadirî, Sadriddin Ainiy, Abdulla Badriy, Haji Mu'in, Hamza Hakimzada Niyozî, A Avloni played a major role in laying the foundations of national Uzbek dramaturgy and national theater in Turkestan. The Jadids looked at the art of "Theatre" as "the way of salvation". In this sense, Mahmudhoja Behbudî, the spiritual founder of Uzbek dramaturgy, created his national tragedy "Padarkush" (1911). This article analyzes the drama "Padarkush" and the dramas "Toy" by Haji Mu'in Shukrullo and Nusratilla Qudratilla. In both dramas, the dramatists tried to open the minds of the people by showing the murders, extravagance, and extravagant wedding expenses that followed ignorance. In Jadid's dramaturgy, it is shown that immorality, ignorance, ignorance, laziness, extravagance, youthism, polygamy, and gluttony are the negative vices of Turkestan national life.

Key words: *Modern Uzbek Dramaturgy, The First National Tragedy, Behbudî, Shukrullo, Theater.*

Giriş

Özbek Cedit dramaturjisi ve tiyatrosunu araştıran uzmanlar konuyla ilgili ilk deneyimlerin 20.yüzyılın 10'lu yıllarında başladığını kaydederler (Rizayev, 1997: 320). Bilim adamları Özbek edebiyatında sahnelemek için kaleme alınan tiyatro eserleri (dram, trajedi, komedi) ilk önce halk tiyatro sanatının, daha sonra da Rus dramaturjisi ve tiyatrosu, Azerbaycan dramaturjisi ve tiyatrosunun etkisiyle geliştiğini vurgulayarak onları bilimsel-teorik açıdan araştırmışlardır.

Ana Metin

Cedit eğitimcileri Turan tiyatro topluluğunu teşkil etmişler hatta topluluğun tüzüğünü hazırlamışlar. Bu bağlamda edebiyatçı S. Ahmed'in Millet'in Hamisi makalesindeki şu sözler önemlidir: "1913 yılının Haziran-Temmuz aylarında Turan topluluğu resmî olmayan oyununu sahneler. Topluluğun düzenleme ve propaganda işlerini Münevver Kâri yönetir. Ayrıca sahnelenen oyun hakkında bilgi verir: "...şehir parkının yazlık tiyatrosunda bir kere oyun

* Prof. Dr., Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü, dokma@bk.ru

sahneleyerek yaklaşık yüz som gelir sağladı. Daha sonra aynı yılın ağustos ayının sekizinci günü Ramazan dolayısıyla Şeyh Havend Tahur bahçesinde ilk defa Tiyatro Şöleni düzenlendi. Şölenin geliri ve gideri şu şekilde oldu: satılan biletlerden 1387 som 54 kuruş...” (Münevver Kâri söz konusu hadiseyi Tataristan’da yayımlanan Güneş gazetesinin 1913’ün Aralık sayısında beyan eder. – vurgu. S.A.) Münevver Kâri ile arkadaşlarının böylece “kimsenin şikâyet ve hakaretlerine bakmaksızın gösterdikleri çaba” topluma da halka da... açıdan kâr sağladı.” İşte bu manevi kâr sayesinde genç ilericiler, büyük insan olan Münevver Kâri “Müslüman dram sanatı meraklıları topluluğu Turan’ı Çar hükümetine kabul ettirmeye eriştiler. Hükümet topluluk tüzüğü ile Turan topluluğunun tüzüğünde şu şekilde beyan edilir:

“A) halk arasında sahne işine ve hayra karşı sevgi uyandırmak.

B) halk için oyun sahneleyerek sağlıklı temaşa sergilemek.

C) Türkistan ülkesinde ikamet eden ihtiyaç sahibi Müslümanlara maddi katkı sağlayarak, maddi ve manevi durumu pekiştirmek.” (Abdureşidhanov, 2023: 42). Nizamda belirlendiği üzere, Cedidler sahne eserleri kaleme alarak onları sahnelemek suretiyle onların gönlünde tiyatro sevgisini uyandırmayı, kazançlarını hayır işlerine yöneltmeyi planlarlar. Ayrıca Cedid tiyatrocuları profesyonel kalemle meydana getirilen, edebî bakımdan sağlam eserleri sahnelemeyi hedeflerler. Tiyatrodan elde ettikleriyle az gelirli insanları planlı biçimde maddi ve manevi desteklemeyi amaçlarlar.

Cedid dramaturjisi ve tiyatrosunun gelişmesine önemli katkı sağlayan sanatçıların (Bihbudî ve diğerleri) kendileri de “Tiyatro Nedir?”, “Tiyatro Hakkında” başlıklı eleştirel makaleler kaleme aldılar. Onların niçin sahne eserlerine yöneldikleri, eserlerini halkın dikkatine sunmalarının nedeni, amaçları işte bu yazılarda beyan edilmiştir. Söz gelimi, Mahmudhoca Bihbudî “Tiyatro Nedir?” başlıklı makalesinde şöyle yazar: “Tiyatro nedir? Buna cevap olarak tiyatro ibrettir, tiyatro vaazhanedir, tiyatro kınama adabıdır. Tiyatro bir aynadır ki her hal orada mündemiçtir ve gören gözler görüp, kulaklar işitip korunurlar. Hulasa, tiyatro vaaz ve tembih eden, zararlı örf, âdet ve davranışı, kabahati açıkça gösterendir.” (Bihbudî, 1997: 150). Demek ki Bihbudî tiyatrosunun ayna, ibrethane, vaazhane, adaphane olduğunu vurgulamaktadır. Cedid dramaturjisini araştıran Ş. Rizayev’in sözleriyle “Milleti marifet nurları ile uyandırıp, hürriyet ve kalkınma utkusunu arzulayan Cedid aydınları faaliyetlerindeki en önemli amellerden biri olarak tiyatroyu gördüler ve bu yolda çaba sarfederek çok kısa bir sürede somut sonuçlara ulaştılar.” (Rizayev, 2022: 51).

Bilindiği üzere ilk Özbek dramı, Mahmudhoca Bihbudî adıyla ilgilidir. Bihbudî’nin Pederküş Yahut Okumamış Çocuğun Hâli (Türkistan hayatından alınan ibretname)” (1911) adlı eseri Özbek tiyatrosunun ilk örneği sayılır. Söz konusu dram toplam üç perdeden ibaret ilk milli yapıttır. Dramda Bay, Taşmurad (bayın oğlu, 15-17 yaşında), Hoca (yeni fikirli, 30-40 yaşında), Aydın (milliueyçi Müslüman), Hayrulla (Bayın katibi ve yaveri, 18-20 yaşında), Tanriku (Bayın katili), Devlet ile Nar (tayfa), Lisa (Rus kadın), Artun (Ermeni meyhaneci), Pristuf, Baybiçe (Bayın hatunu, 35-40 yaşında) gibi karakterler yer alır.

İlk sahne eseri olan Pederküş’te babasının katiline dönüşen eğitimsiz Taşmurad’ın, bay hanesinin dramı aslında Türkistan’ın dramı olarak gösterilir. Bihbudî eğitim görmemiş bir çocuğun davranışları, baba ve oğulun bilgisizliğini göstermekle dönemin büyük faciasına dikkat çekmek ister. Zira, dram karakteri Aydın’ın dilinden dökülen şu sözler Cedid eğitimcilerinin gerçek amacını, gerçekleştirmek istedikleri manevi reformu kanıtlar niteliktedir. Bugün bulunduğumuz zaman yeni ve farklıdır. Bu zamanda bilim ve hüneri olmayan halk gün geçtikçe servetinden, topraklarından ve gereçlerinden olduğu gibi ahlakı ve itibarını da kaybeder, hatta dini zayıf düşer. Bu yüzden biz Müslümanları okutmaya çaba harcamamız lazımdır, nitekim, din-i şerifimiz fayda sağlayan her türlü ilmi beşikten mezara kadar talep etmeyi bize farz kılmıştır. Bu hüküm, şeriat hükmüdür. Biz Müslümanlar, hususen bu zamanda iki çeşit bilgin lazımdır: biri âlim-i dinî, diğeri de âlim-i zamanî. Âlim-i dinî: imam, hatip, müderris, muallim, kadı, müftüdür ve halkın dinî, ahlakî ve ruhanî işlerinden

sorumludur. Bu sınıfa dahil olacak talebeler evvela Türkistan'da ve Buhara'da ilmî, dinî bilimleri ve Arapçayı, biraz da Rusçayı öğrenerek sonra Mekke, Medine, Mısır ve İstanbul'a gidip dinî bilimi hatmetsinler veyahut olgun bir molla olsunlar (bay uyuklar), anladınız mı bay?" (Bihbudî, 2022: 43). Aydın'ın diliyle söylenen bu düşüncelerde Bihbudî Türkistan ve Türkistanlıların, Müslümanların bilimsizlik yüzünden büyük bir faciaya düştükleri, milletin ahlaken, dinen zayıflaşarak itibarını kaybettiği önemli bir toplumsal, manevi ve ahlaki sorun olarak ortaya atılmıştır. Bihbudî büyük olmayan söz konusu drama ile halkın gözlerini açmak ister. Millet evlatlarını eğitmediği, okutmadığı sürece toplumun ve memleketin cehalet bataklığına sürüklendiğini, çocuğun öz babasına, kızın öz annesine bıçak çekeceğini, facialar zincirinin ardı sıra geleceğini vurgular.

Dramın yayımlanması ve sahnelenmesi üzerine Özbek tiyatrosunda canlanma meydana geldi. Bihbudî'nin Türkistan halkının toplumsal, manevi-egitimsel hayatındaki bilgisizlik sorununu ortaya koyduğu ilk dramı müteakiben Abdulla Kâdî Bahtsız Damat, Nusratulla Kudratulla ile Hacı Muin Şükrulla Toy, Abdulla Bedrî Civanmerg, Hacı Muin Eski Mektep, Yeni Mektep, Haşhaş, Mazlum Kadın adlı dramlarını kaleme aldılar. Söz konusu dramlar tam anlamıyla, Cedid edebiyatının önemli stratejik ideallerini, edebi-estetik ilkelerini ifade etti. Onların her biri Cedidlerin toplumu kökünden ıslah etme arzusu dorultusunda kaleme alınmıştır. Her dramda Türkistan ve Türkistanlıların toplumsal, manevi-egitimsel, siyasal hayatına ait sorunlar ele alınmıştır.

Söz gelimi, Toy adlı sahne eseri için "Türkistan hayatından alınan 4 perdeli tiyatro risalesi" denmiştir. Cedid dramlarının hangisine bakarsanız bakın her birinde muhakkak "Türkistan hayatından alınan" ibaresine rastlarsınız: "Toy. Türkistan hayatından alınan 4 perdeli tiyatro risalesi" (N. Kudratulla, Hacı Muin), Bahtsız Damat. Türkistan hayatından alınan 4 perdeli dram" (A. Kâdirî), Civanmerg. Türkistan hayatından alınan 4 perdeli dram" (A. Bedrî). Hatta Bihbudî'nin "Pederküş Veyahut Okumayan Çocuğun Hâli. Türkistan Hayatından Alınan İbretname" demesinde Cedidlerin birlik olup toplumsal sorunları halkın göz önünde canlandırmaya, böylelikle insanların dünyaya bakış açısına, maneviyatına etki etmeye çalıştıkları anlaşılır.

Cedid oyun yazarlarının kaleme aldıkları karakterler ve sahnelerde bilgisizlik, düğün ve matem törenlerinde görülen tutumsuzluk, tefecilik, eğlenceye düşkünlüğün akıbetleri, sübyancılık, uyuşturuculuk, homoseksüellik, boş gezme gibi hastalıklar kınanır. Doğal olarak söz konusu dramlarda bilgili, milliyetçi, ilerici, aydın kişiler olan Aydın, Hoca, Mirza, Cedid karakterleri de vardır ki bunlar halkı bilgi sahibi olmaya, olgun bireyler olarak toplumda sağlıklı yer bulmalarına yardım eder.

Söz gelimi, Toy'da Bay, Abdülahad (bayın yardımcısı, 20 yaşında), İmam (30 yaşında), Muhtar (ellibaşı, 50 yaşında), Hitap Dede (tayfanın dedesi, 40 yaşında), İşnazar (eğşence düşkünlerinin dedesi, 35 yaşında), Hıdırbay (bayın arkadaşı, 60 yaşında), Hacıbay (bayın köyünde ikamet eden ihtiyar, 80 yaşında), Mirza (bankacı, 25 yaşında), Civan (16 yaşında), Şarkıcı, Baybiçe (bayın sünnet edilecek oğlu, 12 yaşında), Geda, Arzukul (25 yaşında, tayfa), Ölmez (25 yaşında, züppe bir delikanlı), Teşe (20 yaşında, tayfanın arkadaşı) gibi karakterlere rastlanır. Yazar, eserinde Türkistan hayatındaki en önemli problemlerden biri olan düğünlerdeki tutumsuzluğu ele alır. Başkişi olan Bay on iki yaşındaki oğluna sünnet düğünü için bir danışma sofrası hazırlayarak Muhtar, İşnazar, Hatip Dede, İmam'larla birlikte anlaşarak büyük miktarda para harcar. Sonuç olarak bankadan çektiği parayı ödeyemeden iflas eder. Bayın kendi sözleri ile, "halkın önünde rezil" olur. Yazarlar düğünle ilgili ihtişam, israf, fazladan âdetler ve illetleri halka sunarak Bay'ın iflas edişi ve perişan oluşunu örnek gösterirler ve bununla halkın gözünü açmaya çalışırlar.

Cedid oyun yazarları Toy dramı ile milletin hayatına derinlemesine yerleşmiş olan hastalıkları ifşa ederler. Ne yazık ki söz konusu hastalıklar bugün de devam etmektedir ve asla düzelmemiştir. İçkiye ve kadınlara kendini kaptıran erkekler, bedenini satıp geçimini

sağlayan on altı yaşındaki Civan'ın erkekleri eğlendirmesi, ahlaksızlık sokaklarında dolaşması toplumdaki en önemli manevi-ahlaki sorunlardandır.

İlk perdede “danışma aş” düzenlenirken düşüncesi, dünyaya bakış açısı maddiyete dayanan, milletin geleceğini hiç düşünmeyen manen alçak Muhtar Bay'a şöyle der: “Elbette ben mahallenin seçtiği ellibaşımı. Nerede bir düğün veya matem varsa gitmiş, kuru yemiş veya kumaş hediye almışlığım var. Siz mahallenin bayı olarak küçük bir düğün yaparsanız adamlar “Filancaya bakınız, küçük bir düğün yapıp bize hiçbir şey vermedi. Oysa mahalle muhtarı bizim düğünlerde en azından şeker, kumaş almadan gitmez. Gerçekten böyledir. Şayet büyük bir düğün yaparsanız bay olduğunu kanıtlanmış olur, namınız etrafa yayılır. Hem bizim itibarımızı korumuş olursunuz. Öyle değil mi bay?” (Riyazev, 1997: 153). Mahallenin muhtarı olan birinin düşünme gücü bu kadardır. Bihbudî, burnunun ucundan ötesini göremeyen, geri kalmış, her şeyi parayla ölçen, itibarın büyük büyük düğünler, ziyafetler düzenlemekle sağlandığına inanan bir grup maneviyat yoksunu insanı canlandırır. Mahalle muhtarı baya düğünü büyütme önerirken Hitap Dede düğünde muhakkak haşhaş ve eğlencenin olması gerektiğini vurgular; İsnazar köpkari düzenlemeyi tavsiye eder; Hıdırbay ise sübyancılık fikrini ortaya atar. Halkın başında bulunan bu insanların manevi dünyasının çürümüş olduğu onların önerilerinden açıkça anlaşılmalıdır. Bir tek onların arasında bulunan Mirza baya bakıp şöyle der: “Bay amca! Bu düğün bir sünnettir. Onu yerine getirmek için illaki on beş bin som sarfedip düğün yapmanıza gerek yoktur. Sünnet için düğün yapmamakla insan kınanmaz. Düğün ve matemlerde para harcama âdeti sadece bizim Türkistan'da vardır. Başka ülkelerin Müslümanları böyle bir aptallığı asla yapmazlar.” (Riyazev, 1997: 161). Ne yazık ki çürük kafalar Mirza'nı bu anlamlı sözlerini dikkate almazlar. Dram, çevresindeki insanlarda ufku geniş olan Mirza'nın şu monoloğu ile tamamlanır: “Mirza (*teessüfle halka bakar*) – Ah! Ah! Biz Türkistan Müslümanları böyle bir cahillikten ne zaman kurtulacağız? Bizi bilgisizlik içki düşkünü yaptı, sübyancı yaptı, ahmak ve tutumsuz kıldı. İşte, sonunda itibarsız ve perişan etti. Diğer milletler kazandıklarını ilim ve eğitim için, din ve millet yolunda harcararak gittikçe kalkınırken bizler cahilliğimiz ve aptallığımız yüzünden kazandıklarımızı, hatta arsamızı, evimizi satıp düğün, matem ve eğlenceye harcamakta, sonunda başkalarının bir dilim ekmeğine muhtaç kalmaktayız. Şayet biz Müslümanlar bu fırsatları değerlendirmeyip düğünlerde, matemlerde tutumsuzluğa devam edersek kısa zamanda bugün elimizde bulunanlardan da olur, sefil duruma düşeriz. Allah teala tüm Müslüman kardeşlerimize ibret gözü ihsan eylesin!” (Riyazev, 1997: 170-171).

Sonuç

Mirza'nın su sözlerinde Cedid eğitimcilerin toplumsa-estetik idealleri aksetmiştir. Cedidler Türkistan ve Türkistanlıların cahillikle dolu dünyası ve hayatını yapıtlarında keleme alarak halkın dikkatine sunmaya çalıştılar. Dikkat edilirse Cedid tiyatrosunda eğitimci, bilinçli, ilerici, aydın karakterlerin konuşmalarında kadim Doğu edebiyatına özgü vaaz yöntemi kullanılmıştır. Cedidler halkı uyandırmak ve eğitmek için eserleri ve karakterlerine öğüt, vaaz unsurlarını sindirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Bihbudî M. (1997) Seçilmiş Eserler. (hazırlayan ve Giriş'in yazarı B.Kasimov). Taşkent: Maneviyat Yay., 232 s.
- Kerimov N. (2022) Mahmudhoca Bihbudî. Hayatı. Faaliyeti. Kaderi. Taşkent: Akademneşir, 320 s.
- Kosimov B. (2022) Milliy uyg'anish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. Tashkent: Ma'naviyat, 400 s.
- Münevver Kâri Abdureşidhanov. (2023) Ben Sendeyim... (hazırlayan ve Giriş'in yazarı S.Ahmed). Taşkent: Info Kapital Group, 528 s.
- Riyazev Ş. (1997) Cedid Dramı. Taşkent: Şark Yay., 320 s.